

На чацвертым годзе вайны

И капля вод полна трагедий
И неизбежностей полна.

К.Случэўскі

Было гэта на чацвертым годзе вайны. Бабуля - высахлая, з учарнелым ад работы і старасці тварам - адсцябала матузамі малога ўнука за тое, што паабшчыпаў, не дачакаўшыся вячэры, акрайчык ацеслівага, спечанага з бульбы і ячменных шароек хлеба.

Малы не заплакаў, толькі не сваім голасам войкнуў, калі, уцякаючы ад матузоў, хацеў падшыцца пад ложак, - на хаду перадумаў нечага, разгубіўся, і тут яго дагнала, апошні раз балюча сцэбанула старая.

Маці таўкла ў хаце проса; яна ўсё бачыла, і калі сын, разгубіўшыся, зыркаў па хаце здзічэлымі, спалоханымі вачамі, ёй здалося, што ён глядзіць на яе, моліць спагады, літасці, моліць заступіцца, і ў яе тады перавярнулася ўсё нутро, і яна падумала, што і сама часам гэтак жа сцябала малога, і цяпер пашкадавала, што рабіла гэтак.

Сын жа кінуўся ад ложка да дзвярэй, з усяе сілы ціснуў рукамі на клямку, біў у дзверы нагамі: маці бачыла, як дрыжаў у яго збялелы падбародак, як захліпаўся сын ад першых, крыўдлівых і распачных слёз.

Моцна заплакаў ён ужо на двары.

І ёй тады, калі яна пачула гэты ягоны плач, чамусьці стала лягчэй, нібыта яна сама заплакала і ёй прыйшла са слязьмі палёгка.

Яна глянула на хату, на старую, што нечага мітусілася ў хаце, і больш за ўсё яе ўразіў свякроўчын твар - спустошаны і нейкі пакутліва нямы. І яна зразумела, што старая цяпер таксама шкадуе малога і што мітусіцца яна можа таму, што не ведае, куды ёй цяпер дзець матузы і што рабіць са сваімі рукамі.

І яна, маці, не стала глядзець на старую і знарок моцна загрузкала таўкачом у ступе.

А старой і сапраўды было не па сабе. Яна не хацела, каб гэта заўважыла нявестка, і хутчэй пайшла з хаты.

Худы, як дошка, парсюк, што нудзіўся ля ганка, адразу ж кінуўся да яе на двары: яна крыкнула на яго, адпіхнула нагой - парсюк зласліва рохкнуў, патрухаў назад да ганка і, нудзячыся, пачаў торкаць лычом у сонечныя дзверы. «І гэты хоча есці, - падумала яна. - А дзе ж ты на ўсіх возьмеш?.. Няхай яно ўсё спрахне...» Яна злавалася і, зазлаваўшы, адчула раптам, што ёй няма чаго рабіць на двары. Але не хацелася вяртацца ў хату, і яна пайшла ў агарод.

Была вясна, было пуставата на градах, яшчэ ні разу не полатых, падзеленых роўнымі, яшчэ не вытаптанымі барознамі. Старая глянула на свежараскапаную прызбу, убачыла, што трухлее ў хаты ніжні вянец, - падышла бліжэй і, нагнуўшыся, пачала выбіраць з зямлі падсохлы зверху руды баравы мох, якім уцяплілі на зіму прызбу, - выбірала мох і кідала яго ў баразну, бліжэй да плота, дзе кусціліся ўжо кіслец, пырнік, серабрыста-кволая лебядка, дзе ляжала, зламаўшыся, апаўшы на зямлю, нейкае бадыллё ад мінулага лета. Потым яна глядзела, як ўзяліся расці памідоры, капусны качан, высаджаны на насенне, думала, ці добры будзе гэты год. Стары Цімох, у якога на дубе буслянка, казаў,

што, мусіць, будзе добры. Ён шмат чаго ведае, гэты Цімох: яшчэ на пачатку вайны казаў, што немец не набудзецца ў нас, бо так і ў бібліі напісана, і во спраўдзілася ж, глядзі, - гоняць немца нашы.

І рабіла, і думала яна цяпер спакойна, але спакой гэты быў несапраўдны нейкі, бо ведала, адчувала, што трывога жыве ў ёй, як у грудзях застарэлы кашаль, і страшнай здавалася ёй цяперашняя няўпэўненасць у сваім раней такім бяспрэчным праве караць.

Яна зноў выйшла на двор, пратупала ў пуню і па драбіне ўзлезла на вышкі. Было задушліва, цёмна пасля двара: поўзала па кутах на каленях, збірала ў прыпол курыныя яйкі. Ужо злазчы долу, абступілася на драбіне, збаялася, што можа разбіць яйкі, разгубілася і ўпала. Ударылася яна не вельмі балюча, балазе было нізка, цэлыя асталіся і яйкі, высыпаўшыся на прыцяршаны сенам сухі гной, але ёй чамусьці стала так крыўдна, так скамянела ў яе нутро, што яна не ўставала, не падбірала яек, сядзела і няўцямна глядзела перад сабой.

Пасля ўжо яна пачула, як на двары клікала малога нявестка, - спачатку строга, па імені, а потым няўпэўнена і спалохана:

- Сыноч, дзе ты? Ідзі ў хату, не бойся!..

Малы не адгукаўся - мусіць, некуды збег, і старая, толькі цяпер зразумеўшы гэта, падумала, што, шукаючы малога, можа зайсці ў пуню нявестка, хацела ўстаць, але ёй балюча кальнула ў бок: яна заплюшчыла вочы, і нешта шырокае, імклівае шуганула ёй у вушы, пераняло дыханне. Яна не варушылася, і шум у галаве аціх, як бы прыйшлі аднекуль і бліжэй пасунуліся да яе сцены пуні, і яна, агледзеўшыся, убачыла, як ярка білася святло ў дзіравай страсе, пачула, як шчабяталі на двары ластаўкі. Ляпнулі сенечныя дзверы - пайшла ў хату нявестка, і старая схамянулася, перад вачамі паўстаў малы, тое, як кідаўся ён па хаце, бездапаможна ўгнуўшы ў плечы шэрую, стрыжаную пад нажніцы галаву. Яна бачыла ўсё гэта так выразна, і нічога ўжо на свеце не існавала для яе, акрамя гэтай безабароннай, беднай, няўмела пастрыжанай галавы. І яна шкадавала ўнука, шкадавала, што некалі даўно адсцябала гэтак жа матузамі сына, забітага цяпер на вайне: збіраючыся ў поле, затлумілася, забыла ў пограбе ключ, а потым, не могучы адымаць сенцы, вінаваціла ва ўсім сына; ён не прызнаваўся, і яна адлупцавала яго. Давялося вымаць прабой, каб улезці ў хату, а праз дзень, пайшоўшы па нешта ў пограб, яна знайшла ключ, і вось цяпер ёй балюча было ад таго, што ніколі ўжо не скажа сыну, што нізавошта пабіла яго тады, - і ёй ужо здавалася, што ў сынавай смерці вінавата і яна і што няўцешная і горкая будзе цяпер яе старасць. І цяпер ужо ёй хацелася, каб хто-небудзь пашкадаваў яе, каб хапілася, стала яе шукаць нявестка.

А нявестка тым часам была ў хаце, малала ячмень самаробнымі дубовымі жорнамі. Ёй хацелася забыцца ў рабоце, і яна, не разгінаючыся, круціла цяжкі скрыгатлівы круг, пакуль не заўважыла, што круціць занадта хутка - з латачка цякла не мука, а разам з шаройкамі пырскалі, шырока лажыліся на разасланую на падлозе хустку шэрыя крупы. Тады яна паспакайнела, стала менш засыпаць ячменю ў ступку і стала круціць жорны раўней.

Пайшла яна з двара, бо ведала: сын схаваўся недзе паблізу, але цяпер, калі яна паклікала яго, не выйдзе - выйдзе крыху пазней. Яна баялася толькі, каб ён, знясілены крыўдай і плачам, не сцішыўся дзе, не заснуў, і падумала, што скоро трэба зноў выйсці, паклікаць яго. Тое, што на двары не было старой, таксама непакоіла яе. «Ат, старое, што малое», - нечакана раззлаваўшыся, падумала яна пасля і пайшла ў хату.

Скрыгталі, аднастайна шоргалі жорны, і пад гэты шоргат прыходзілі да яе невясёлыя думкі - пра забітага мужа, з якім жыла ўсяго тры гады, пра сына, які не помніць бацькі: бацьку забралі на кадравую службу перад самай вайной, і хто тады ведаў, што сюды прыйдуць немцы, што столькі ў гэтай калатнечы паляжа мужчын. Калі ў фінскую вайну забіла Круцікавага Цімоха, бедала ўся вёска, а цяпер у кожнай хаце хапае свайго гора. А можа гэта і добра, што сын не помніць бацьку: так будзе лепш яму, але ж затое колькі ёй трэба трывання, жорсткасці да сябе і да людзей, каб паставіць сябе ў жыцці, каб не даць у крыўду сябе і сына. Было б лягчэй, каб не быў такі свёкар - надта памяркоўны ды паблажлівы да людзей. А так - мужчына ў доме, але не гаспадар. Як распускалі калгас, бралі людзі сабе і кароў, і коней, і панарад, і хто парстчэйшы быў - цягнуў і веў у двор лепшае. Свёкар жа толькі і паспеў узяць, што каня, ды і той - конь не конь. Абарванчык, празваны так за тое, што вырвалі ваўкі некалі паўсцягна. А вось сусед, гугнявы Зміцер, дык гэты - зух! Як адступалі нашы, прыйшоў дамоў; адседжваўся, пакуль не паставілі старастам, а як нявыкрутка выйшла немцам - падаўся ў партызаны. Кажы цяпер, што старастам па заданні быў, але дзе ж ты праверыш... Няхай бы хутчэй скончылася вайна, тады б усё стала відней...

Яна кінула круціць жорны, выйшла зноў паклікаць малога. Але малы, як і першы раз, не адгукаўся. «Ну, пачакай, - падумала яна, - не абыдзеца табе добра, калі, вымерхаўшыся, прыджгаеш дамоў». Успомніла пра старую і ціха, нясмела паклікала:

- Мама! Ці тут ты? Мама!..

І, счакаўшы, паклікала яшчэ.

Рыпнулі вароты і, сагнуўшыся, выйшла з пуні старая, моўчкі па-нядобраму гледзячы на нявестку, патупала да сянец. Ля ганка спынілася, паправіла на галаве хустку і буркнула нешта пра яйкі.

«Чаго гэта яна? - падумала нявестка. - І ёй, мусіць, моташна, і малому дрэнна. А мне хіба лепш?»

Яна выйшла за вароты і стала ўзірацца ў вуліцу, выглядаць малога. Але яго нідзе не было.

...Ён стаіўшыся сядзеў у алешніку, што атуляў лажок каля вуліцы, чуў, як клікала яго маці, але не выходзіў: нейкая помслівая асалода трымала яго ў кустах. Ён даўно ўжо не плакаў і за гэты час, як збег з двара, колькі разоў пачынаў думаць пра свае ўцёкі з вёскі, надоўга, назусім, - толькі вось каб разжыцца хлеба і выкрасці суконную світку, а там - гайда ў мястэчка, і няхай тады шукаюць, няхай паплачуць і бабуля і матка. Яшчэ вось дзед шкада, шкада, што не давядзеца пабіцца з «паліцаем» гэтым, Зміцеравым Васілём. Апошні раз дык здолеў яго, нават рассек гэтаму смаўжу губу, але потым, калі прыбегла «паліцаева» матка і стала крычаць і лаяцца, па-дурному расплакаўся, а гэты «паліцай», мусіць, радаваўся, бо падбрэхваў матцы і не ішоў з вуліцы. Ну, няхай, будзе яшчэ яму. Сёння вось пераначуе ў кустах, а заўтра падпільнуе «паліцаю» і адплаціць за ўсё.

Ён адчуў сябе моцным і адзінокім, і гэта было прыемна яму. Успомніў, што сёння раніцай не ўзяў яго дзед у лес, і яму цяпер зусім не шкада было сыходзіць з дому, і ён падумаў, што трэба пакуль неяк ладкавацца нанач - стаў ламаць альховае голле і рабіць будан.

Тут, у будане, ён і заснуў - не чуў, як яго знайшла, перанесла ў хату маці. Прачнуўся ён ужо, калі яго клалі на чыстай палавіне хаты ў ложка і ўкрывалі посцілкай. Прачнуўся і не адразу сцяміў, што з ім, але першым ягоным

адчуваннем быў страх. Ён не бачыў яшчэ ні бабулі, ні маткі, адчуваў толькі, што яны тут, ён думаў страхам і неспадзявана для сябе закрычаў: «Дзед, дзед!» - і заплакаў. І адразу ж цішыня ў хаце сказала яму, што дзеда няма, што ніхто не заступіцца, калі здарыцца тое, чаго так ён баяўся.

- Сыноч, сыноч, чаго ты? Не бойся, - спалохана гаварыла над ім маці і накрывала яго, мацала рукою ягоны лоб. Была нястрашная, вялікая і добрая гэта рука, і ён заплюшчыў вочы і, сцішыўшыся, так ляжаў - паспакайнелы і бяздумны. Яму стала невыказна лёгка, ён не бачыў, як глядзела на яго маці, ён толькі здзівіўся, калі адчуў, як закалацілася яе цела, як яна прыпала да яго, і тады нешта страшна і моцна тузанулася ў яе грудзях, дрыготка і моцна забілася ў горле.

- А сыночак мой, а сіраціначка мая, - жалілася маці, - ніхто цябе не пашкадуе, ніхто цябе не абароніць. А ці ж ты вінаваты, што бацька недзе злажыў галаву, што ніхто не ведае, дзе яго магілка... І гэты Зміцераў смоўж цябе б'е - чаго ж ты, сыночак, яму паддаўся?

Яна забылася ўжо, што нядаўна думала пра жорсткасць да сябе і да людзей, адчувала, што гэта нядобра - так гаварыць над сынам і плакаць, але не магла стрымаць сябе і душылася плачам. І яна не бачыла, як да адчыненых дзвярэй, што вялі на чыстую палавіну хаты, падышла старая, ціха стаяла там, горбячы плечы, - яна схамянулася, калі пачула яе ціхі, трывожліва выразны голас:

- Марусь, а Марусь?! Ідзі-тка сюды...

Яна адхіснулася ад малога, устала, паспешліва выціраючы слёзы, і пайшла да дзвярэй, не разумеючы, чаго хоча ад яе старая, але наперад абыякавая да ўсяго. І зноў каторы ўжо раз уразіў яе свякроўчын твар, пакутліва невідучыя, стоеныя вочы. Яна не паспела яшчэ што-небудзь падумаць, як стараля здалося, пахіснулася перад ёй, сашчапіла ля твару рукі, і толькі тады яна зразумела: гора сваё не выплакаць ёй адной, старая плача пра тое, пра што плача і яна.

- Марусечка мая мілая, - не гаварыла, а шаптала, нібы дапытвалася ў некага, старая, - што ж нам цяпер рабіць без нашага Андрэйкі? За якія ж грахі асіраціў нас бог?

- Не трэба, мама, не трэба... Напалохаем малога.

Яны стаялі, як ніколі блізкія адна адной, падтрымлівалі адна адну за плечы і ціха плакалі - ужо не столькі ад гора, колькі ад гэтай роднасці адна адной.

А малы, адчуўшы нешта нядобрае, калі пайшла ад яго маці, саскочыў з ложка і цяпер стаяў у дзвярах і спалохана, разгублена глядзеў на іх. Многа разоў ён плакаў сам, і часцей ад крыўды на дарослых, але гэта было не так і страшна, бо тыя ж дарослыя пасля ўшчувалі яго і ўсё даравалі яму. І цяпер, калі перад ім плакалі бабуля і маці, яму здалося, што парушылася, разышлося, як вада, нешта зразумелае, звыклае, і яму чамусьці падумалася, што гэта ён вінаваты ва ўсім, і ўпершыню можа не столькі зразумеў, колькі адчуў ён, якая хісткая мяжа аддзяляе яго ад дарослых, і што, зразумеўшы гэта, трэба браць на свае плечы недзіцячы цяжар.

І ён тады кінуўся да бабулі і маці, угаворваў іх ушчуваў.

- Не плачце!.. Я не буду чапаць больш хлеба... Не плачце!.. Я не баюся Зміцеравага «паліцая»... Мама, гэта я так тады плакаў, а ты не плач...

...Было гэта на чацвертым годзе вайны.

